

A Reappraisal of the Birth Year of Sabā and the Formation of His Epic Poems

Mostafa Ghahremani Arshad¹ , Najmeh Nazari²

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. E-mail: ghahremani@litr.basu.ac.ir
2. Corresponding author, Associate Professor, Persian Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. E-mail: n.nazari@basu.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.69920.3885](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.69920.3885)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 28 October 2025

Received in revised form: 29
January 2026

Accepted: 09 February 2026

Published online: 07 October
2026

Keywords:

Sabā Kāšāni, Qājār Epic
Poetry, *Šāhanšāhnāme*,
Xodāvandnāme, Literary
Historiography.

ABSTRACT

Fath-‘Ali Xān Sabā Kāšāni was a pioneering court poet of the Qājār era, and his legacy-beyond his panegyrics-finds its fullest manifestation in two extensive epic poems: *Šāhanšāhnāme* and *Xodāvandnāme*, which hold a distinctive place among Qājār epics. Nevertheless, what has made an exact understanding of Sabā difficult is the disagreement regarding the date of his birth and the time of the composition of these two epics—an issue that has remained unresolved in literary and historical research. Therefore, the study of this subject gains both importance and necessity, for beyond determining the year of Sabā’s birth and the dates of the epics’ composition, it reveals the process of their development. It can also move beyond the one-dimensional perspective of earlier studies—which have been confined merely to poems or biographical anthologies—and open new horizons of inquiry. The present study has been conducted through a descriptive-analytical method, and data have been collected using library-based research. The collected evidence has then been evaluated within a comparative framework; thus, it may be said that this research adopts an integrative approach. By examining textual evidence alongside external accounts—such as the reports of contemporaries and biographers—together with codicological clues and the political and military events of the time, a more precise estimation of Sabā’s year of birth and the approximate chronology of the epics’ composition has been achieved. In addition, the hypothesis has been proposed that *Šāhanšāhnāme* underwent revision and reorganization, while *Xodāvandnāme* remained unfinished.

Cite this article: Ghahremani Arshad, M., Nazari, N., (2026). A Reappraisal of the Birth Year of Sabā and the Formation of His Epic Poems. *Persian Language and Literature*, 79 (254), 201-217.
<http://doi.org/10.22034/perlit.2026.69920.3885>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Fath-‘Ali Xān Sabā Kāšāni is a seminal figure in Qājār court poetry. Although his panegyrics earned him prominence, his most enduring contribution appears in his two monumental epics, *Šāhanšāhnāme* and *Xodāvandnāme*, which occupy a distinctive position within the epic tradition of the Qājār period. Despite their significance, scholarly ambiguity persists regarding two fundamental aspects of Sabā’s life and oeuvre: the precise date of his birth and the chronology of the composition of these epics. This uncertainty has long hindered a coherent understanding of the poet’s literary development. Earlier studies—often limited to scattered poetic or tazkere-based references—have produced contradictory and incomplete reconstructions. The need for a systematic reassessment is therefore clear. This study aims to establish a more reliable chronology for Sabā’s birth and to reconstruct the developmental process of his epics based on a comprehensive examination of textual, biographical, and codicological evidence.

Methodology

This research adopts an integrative historical-analytical and philological approach. Data were gathered through extensive library-based research, with emphasis on primary sources. Particular attention was devoted to the analysis of manuscript witnesses of the *Šāhanšāhnāme*—such as the British Library copy (MS 3442, dated 1225 AH / 1810 CE)—and the *Xodāvandnāme* preserved in major repositories including the National Library of Iran (MS 1616; MS 1572) and the Mar‘aši Library (MS 1090). Codicological elements such as colophons, marginalia, scribal notes, and structural inconsistencies were closely examined. Internal textual evidence—such as the poet’s explicit references to his age and allusions to contemporary political and military events—was compared with external sources including court chronicles (e.g., Nāsex al-tavārix), tazkeres (e.g., works by Homāye Marvzi, Fāzel-Xān-e Garusi), and documented events of the Russo-Persian Wars. This interdisciplinary method makes it possible to construct a more consistent and verifiable chronological framework.

Discussion

The findings challenge several previously accepted views. By reconciling Sabā’s statement of being forty-five years old at the beginning of *Šāhanšāhnāme*, his reference to entering Qājār service at thirty-six, and Fāzel-Xān-e Garusi’s report of twenty-four years of service by 1234 AH, the most plausible birth year emerges as 1174 AH / 1760–61 CE, making alternative proposed dates (1171, 1176, 1179 AH) unlikely.

The study further proposes that the composition of *Šāhanšāhnāme* began in 1219 AH / 1804–05 CE, not 1224 or 1228 AH as suggested by earlier accounts. This dating corresponds with the first campaign of Fath-‘Ali Šāh during the Russo-Persian War, which Sabā explicitly references. Internal and codicological evidence indicates that while the poem was presented to the king around 1223 AH, Sabā continued revising and expanding the work afterward. Indicators of revision include chronological anachronisms (e.g., the placement of General Tormasov’s 1223 AH appointment among earlier events), narrative discontinuities, and the misplacement of verses claiming completion. These signs collectively suggest an extended editorial process continuing until mid-1224 AH.

Regarding the *Xodāvandnāme*, the evidence indicates that the work remained unfinished. Though some tazkere writers claimed its completion within three years, Sabā’s own references to being fifty at the beginning and fifty-six later in the text contradict this. The early manuscript dated 1224 AH (MS 1616) appears to contain an interpolated colophon, while the earliest reliable dated copy (Mar‘aši Library, MS 1090) is from 1230 AH / 1815 CE. The abrupt break in the narrative at the Battle of

Siffin, combined with historical pressures such as Iran's defeats and the Treaty of Golestān (1813), likely contributed to its unfinished state.

Conclusion

This study offers a revised chronological model for the life and works of Fath-ʿAli Xān Sabā. Based on converging textual, biographical, codicological, and historical evidence, 1174 AH / 1760–61 CE is identified as his most reliable birth year. The composition of *Šāhanšāhnāme* is re-dated to 1219–1222/24 AH (1804–1809 CE) and shown to have undergone revision after its initial presentation. The *Xodāvandnāme*, in contrast, is demonstrated to be an unfinished work composed between 1224 and 1230 AH (1809–1815 CE). These findings create new pathways for understanding epic production in the Qājār era and highlight the importance of integrative methodologies in Persian literary historiography.

Keywords: Sabā Kāšāni, Qājār Epic Poetry, *Šāhanšāhnāme*, *Xodāvandnāme*, Literary Historiography, Manuscript Studies, Chronology.

نگاهی به زادسال صبا و تکوین منظومه‌های حماسی وی

مصطفی قهرمانی ارشد^۱، نجمه نظری^۲

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: m.ghahremani@ltr.basu.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. رایانامه: n.nazari@basu.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.69920.3885](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.69920.3885)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	فتحعلی‌خان صبای کاشانی پیشگام شاعران درباری قاجار است و میراث وی، گذشته از مدایح، در دو منظومه حماسی مفصل تبلور یافته است: شاهنشاهنامه و خداوندنامه که جایگاهی خاص در میان منظومه‌های قاجاری دارند. با این‌همه، آنچه شناخت دقیق صبا را دشوار کرده اختلاف نظر در زمان ولادت وی و تاریخ سرایش دو منظومه است؛ موضوعی که همچنان در پژوهش‌های ادبی و تاریخی ناگشوده مانده است. از این‌رو، مطالعه در این باب اهمیت و ضرورت می‌یابد؛ زیرا گذشته از تعیین زادسال و سرایش منظومه‌ها، روند تکوین آثار را پیش چشم می‌نهد. همچنین می‌تواند از تک‌ساحتی بودن مطالعات پیشین - که تنها به اشعار یا تذکره‌ها بسنده کرده‌اند - فراتر رود و افق‌های تازه‌ای بگشاید. جستار پیش‌رو بر پایه روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و برای گردآوری داده‌ها شیوه کتابخانه‌ای به کار رفته است. سپس شواهد گردآوری‌شده در چارچوبی تطبیقی ارزیابی شده؛ چنان‌که می‌توان گفت این پژوهش با رویکردی تلفیقی انجام یافته است. با سنجش شواهد متن‌شناختی، روایت‌های معاصران و تذکره‌نویسان به‌عنوان شواهد بیرونی، قراین نسخه‌شناختی همراه با حوادث سیاسی و نظامی زمانه برآوردی دقیق‌تر از سال تولد صبا و حدود زمانی سرایش منظومه‌ها دستیاب شده و در کنار آن، فرضیه ویرایش و بازآرایی شاهنشاهنامه و ناتمام ماندن خداوندنامه مطرح شده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۱۵	
کلیدواژه‌ها: صبای کاشانی، حماسه‌سرایی قاجار، شاهنشاهنامه، خداوندنامه، تاریخ‌نگاری ادبی.	

استناد: قهرمانی ارشد، مصطفی؛ نظری، نجمه (۱۴۰۵). نگاهی به زادسال صبا و تکوین منظومه‌های حماسی وی. *زبان و ادب فارسی*، ۷۹ (۲۵۴)، ۲۱۷-۲۲۱.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2026.69920.3885>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

فتحعلی‌خان صبا پرچمدار شعر پهلوانی عهد قاجار است که معاصران و معاشرائش، در تذکرة‌های خویش، کوشیده‌اند از چند طریق بر قدر منزلتش بیفزایند: سرعت خیال و شمار اشعار، مناصب سیاسی و سلسلهٔ دودمانی.

با همهٔ این‌ها، جایگاه ادبی صبا بیش از هر چیز مرهون دو منظومهٔ حماسی اوست: نخست شاهنشاهنامه که به امر فتحعلی‌شاه و در وصف فتوحات وی منظوم شده و دوم خداوندنامه که به روایت غزوات پیامبر^(ص) و امام علی^(ع) پرداخته. این دو اثر، یکی در پیوند با سنت شاهنامه‌سرایی و دیگری در امتداد حماسه‌های مذهبی، از چشمگیرترین کوشش‌های حماسی در عصر قاجار به شمار می‌آیند. به‌رغم اهمیت جایگاه صبا در ردهٔ شاعران بازگشتی، تاریخ زندگانی او و سرایش منظومه‌هایش همواره محل اختلاف بوده است؛ چنان‌که تاریخ ولادت او در منابع بین سال‌های ۱۱۷۱ تا ۱۱۷۹ق. ضبط شده و اتفاق‌نظری در این خصوص وجود ندارد. پژوهشگران یا از اشارات تاریخی و متنی تلقی ناصواب داشته‌اند یا معدود شواهد در دسترس را سندی قطعی انگاشته‌اند. این اختلاف نه‌تنها زیست‌نامهٔ شاعر را مبهم کرده، بلکه تحلیل دقیق زمان آغاز و انجام منظومه‌های وی را نیز دشوار ساخته است.

ضرورت این پژوهش بیش از هر چیز از همین ابهام‌های تاریخی ناشی می‌شود. از یک سو، زادسال صبا در منابع به‌گونه‌ای متفاوت ذکر شده و همچنان بدون جمع‌بندی باقی مانده است. از دیگر سو، تاریخ آغاز و انجام سرایش شاهنشاهنامه و خداوندنامه در پژوهش‌ها محل اختلاف بوده و تاریخ‌هایی از ۱۲۱۹ تا ۱۲۲۸ق. در نظر گرفته شده است. روشن کردن این بازه‌های زمانی بر بخشی از ابهام‌های تاریخ ادبیات بازگشت روشنی می‌افکند. گذشته از این‌ها، در ضمن بازنگری، برخی نکات تازه نیز پیش چشم می‌آید، از جمله فرضیهٔ ویرایش و بازآرایی شاهنشاهنامه که در تحقیقات بدان توجه نشده است.

از این رو، اهداف اصلی جستار پیش‌رو عبارت است از:

۱. تعیین محتمل‌ترین تاریخ ولادت صبا؛

۲. روشن کردن بازهٔ زمانی سرایش شاهنشاهنامه و خداوندنامه؛

۳. طرح و بررسی نکات تازه‌ای در فرایند تکوین این منظومه‌ها، از جمله فرضیهٔ ویرایش شاهنشاهنامه.

در پژوهش حاضر، برای رفع کاستی‌های موجود، رویکردی تلفیقی در پیش گرفته‌ایم. نخست، اشارات خود شاعر به سال‌های عمرش در شاهنشاهنامه و خداوندنامه را گردآوری و تحلیل کرده‌ایم. سپس گزارش‌های تذکرة‌ها و آثار معاصران چون همای مروزی و فاضل‌خان گروسی را به‌عنوان شواهد برون‌متنی بررسی و در کنار داده‌های شعری نهاده‌ایم. در گام سوم، تاریخ کتابت نسخه‌های کهن شاهنشاهنامه (۱۲۲۵ق.) و خداوندنامه (۱۲۳۰ق.) را به‌عنوان شواهد بیرونی مطالعه کرده‌ایم و سرانجام، این داده‌ها را با رخداد‌های سیاسی و نظامی عصر فتحعلی‌شاه - مانند لشکرکشی ایران به نبرد روس و ولایت‌عهدی باباخان جهانبانی در فارس - تطبیق داده‌ایم.

بدین ترتیب، با ترکیب شواهد درون‌متنی، برون‌متنی، نسخه‌شناختی و تاریخی کوشیده‌ایم یکی از ابهام‌های دیرینه دربارهٔ زندگی صبا را روشن سازیم و از رهگذر آن، چشم‌اندازی تازه در تحلیل تکوین منظومه‌های حماسی وی بگشاییم.

پیشینهٔ اظهارنظر در تاریخ تولد صبا و سرایش منظومه‌های وی به بیش از نود سال می‌رسد. بهار با استناد به چهل و پنج‌ساله خواندن صبا خود را در شاهنشاهنامه و گلشن صبا از یک سو و فرض آغاز سرایش شاهنشاهنامه در ۱۲۲۴ق. هم‌زمان با لشکرکشی فتحعلی‌شاه به نبرد روس از دیگر سو، ناگزیر زاده شدن صبا را در سال ۱۱۷۹ق. ممکن دانسته است (صبا، ۱۳۱۳: مقدمه).

نخجوانی (۱۳۲۹: ۷۰) و رزمجو (۱۳۸۱، ۱: ۲۰۲) به پیروی از بهار، تاریخ ۱۲۲۴ق. را تکرار کرده‌اند. البته فرضیه لشکرکشی در این سال پذیرفتنی نیست؛ زیرا آغاز سرایش شاهنشاهنامه و لشکرکشی شاه در ۱۲۲۴ق. واقع نشده است.

همایی (۱۳۸۵: ۱۹۸) بی آنکه از بهار نام ببرد، فرضیه او درباره تولد صبا در ۱۱۷۹ق. را مردود شمرده. سپس با استناد به ابیات نقل شده در زینت‌المدايح نوشته است: «صبا چهل و پنج سالگی خود را در سال ۱۲۱۶ گفته و بنابراین، ولادتش در ۱۱۷۱ می‌شود و قطعی است که این اشعار بعد از تألیف زینت‌المدايح نیست و چون تألیف در ۱۲۱۹ بوده، پس پیش از این تاریخ صبا ۴۵ سال داشته است و بر فرض که در همان سال تألیف هم ساخته باشد، تولدش ۱۱۷۴ می‌شود».

نکته درخور تأمل اینکه صبا به سرودن این ابیات در ۱۲۱۶ق. تصریح نکرده و ممکن است بعدها در سن چهل و پنج شعری در باب وقایع ۱۲۱۶ق. سروده باشد. صاحب تذکره نیز هنگام نقل شعر، شأن نزول آن را در پیوند با وقایع آن سال ذکر کرده و قرینه‌ای مبنی بر چهل و پنج سالگی شاعر در این هنگام در دست نیست. اما شواهد ارائه شده در پژوهش حاضر با فرض دوم همایی مطابقت می‌کند که به تأیید چهل و پنج سالگی صبا در ۱۲۱۹ق. و زاده شدن وی در ۱۱۷۴ق. می‌انجامد.

صفایی (۱۳۳۷: ۱۹۶) با فرض لشکرکشی شاه به نبرد روس در سال ۱۲۲۸ق، این تاریخ را آغاز سرودن شاهنشاهنامه در نظر گرفته است. این فرضیه بنیان برخی داوری‌ها شده، برای نمونه آراین‌پور (۱۳۵۰، ۱: ۲۲) همین را تکرار کرده. پذیرش این تاریخ آرای متولی حقیقی (۱۳۸۴: ۷۲) در باب محتوای شاهنشاهنامه را شکل داده و به داوری‌های ناصواب انجامیده است.

زرین‌کمر و ستاری (۱۴۰۰)، با نظر در شاهنشاهنامه و خداوندنامه، هر دو تاریخ مطرح شده در پژوهش‌های پیشین را مردود دانسته‌اند. آنان با بهره جستن از قراین متنی، آغاز سرایش شاهنشاهنامه در سال ۱۲۲۱ق. را همزمان با چهل و پنج سالگی سراینده خوانده‌اند و آغاز خداوندنامه در ۱۲۲۶ق. را مصادف پنجاه سالگی شاعر. بر همین بنیاد، زادسال صبا را ۱۱۷۶ق. دانسته‌اند. آنچه جستار حاضر را از مطالعات پیشین متمایز ساخته پیش چشم داشتن شواهد بیشتر است؛ شواهدی از اسناد تاریخی، منابع تاریخی عصر، قراین متن شناختی و نسخه‌شناختی که به دستیاب شدن زادسال صبا و سرایش دو منظومه حماسی وی انجامیده و فرضیه‌ای نو درباره تکوین هر دو منظومه پیش کشیده است.

۲. بررسی

۲-۱. زادسال صبا

تاریخ ولادت صبا، همچون بسیاری از شاعران و نویسندگان، در تذکره‌ها به روشنی ضبط نشده. از این‌رو، برای تعیین زادسال او باید به مجموعه‌ای از شواهد گوناگون درون‌متنی، برون‌متنی، نسخه‌شناختی و تاریخی استناد جست.

صبا در منظومه‌های خود به سال‌های عمر خویش تصریح کرده. او ضمن ابیاتی در مدح فتح‌علی شاه گفته:

ز پنجه گرم کم بود سال پنج و لی بردم افزون ز صد سال رنج

(صبا، ۱۳۲۵: ۱۶ر؛ صبا، ۱۳۱۳: ۱۲)

این بیت هم در شاهنشاهنامه آمده هم در گلشن صبا؛ در زینت‌المدايح نیز نقل شده^۱ (همای مروزی، ۱۳۲۳: ۱۰۱ر) که با توجه به تألیف آن در سال ۱۲۱۹، سن چهل و پنج صبا بعد از آن ناممکن می‌شود.

گذشته از این، صبا در خداوندنامه از پنجاه سالگی خویش و افتخار خدمت چهارده ساله نزد فتح‌علی شاه یاد کرده:

مراسی و شش سال گردان سپهر ازین خاک در داشت بی‌بهره چهر
کنون چارده سال باشد که بخت بدین آستانم درآورد رخت
به پنجاه زد گرچه پی سال من ولی آخت زین چارده یال من
(صبا، ۱۲۴۰: ۸ ر)

بر این اساس، صبا در سی و شش سالگی به دستگاه قاجار پیوسته است. صبا پیش‌تر مدیحه‌سرای امرای زند بود و مؤلف تذکره دلگشا از اقامت چندساله وی در شیراز در اواخر زندیه خبر داده است (بسمل شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۱۷). پس از برافتادن زندیه در پایان ربیع‌الاول ۱۲۰۹، برادرش که وزیر زندیان بود به قتل رسید (سپهر، ۱۳۵۱، ۱: ۷۱). در نتیجه صبا مدتی متواری شد (صبا، ۱۳۱۳: مقدمه). در جمادی‌الثانی ۱۲۰۹ فتحعلی باباخان با لقب جهانبانی به ولایت‌عهدی فارس منصوب شد. اما با توجه به آشفتگی اوضاع وابستگان زند، پیوستن صبا به ولی‌عهد در همان سال محتمل نیست. با وجود این، از شواهد پیداست که بار یافتن وی پیش از قتل محمدشاه و تاج‌گذاری فتحعلی‌شاه وقوع یافته. چنان‌که صاحب حدیقه‌الشعرا نقل کرده، صبا در ایام فترت زندیه بخشی از وقت خود را به مدح ولی‌عهد قاجار که جهانبانی لقب داشت اختصاص داده بود (دیوان‌بیگی شیرازی، ۱۳۶۴، ۲: ۹۶۹).^۲

مجموع این اطلاعات احتمال پیوستن صبا به قاجار در بازه ۱۲۰۹ تا ۱۲۱۱ ق. را تقویت می‌کند. اما آنچه تاریخ دقیق را روشن می‌سازد سخن صاحب تذکره انجمن خاقان (تألیف ۱۲۳۴ ق.)^۳ درباب حضور بیست و چهارساله صبا در دربار قاجار است (گروسی، ۱۳۷۶: ۱۴۵).

از این رهگذر، مشخص می‌شود که صبا هنگام سی و شش سالگی در ۱۲۱۰ ق. به خدمت قاجار درآمده است.^۴ بر پایه همین قرینه و با کنار هم نهادن شواهد، روشن می‌شود که سال‌های ۱۱۷۱، ۱۱۷۶ و ۱۱۷۹ ق. که در برخی تحقیقات ذکر شده پشتوانه استواری ندارد و محتمل‌ترین زادسال صبا ۱۱۷۴ ق. است؛ سالی که هم با اشارات درون‌متنی وی در سنین مختلف و هم با شواهد برون‌متنی و تاریخی انطباق دارد.

۲-۲. شاهنشاهنامه

صبا تاریخ قاجاریه را به نام و فرمان فتحعلی‌شاه به نظم درآورد و هم از این‌روست که آن را «شاهنشاهنامه» نام نهاد:

به نام شهنشه چو انجام یافت شهنشاهنامه از آن نام یافت
(صبا، ۱۲۲۵: ۴۵۰ پ)

تعبیر «شهنشه» بی‌سببی نیست. فتحعلی‌شاه خود را میراث‌دار شاهان ایران باستان می‌دانست و لقب شاهنشاه^۵ را برای خود برگزیده بود (واتسن، ۱۳۵۶: ۱۳۴). از این‌رو، وجه‌تسمیه اثر را باید در لقب شاه قاجار جست.

به نظر می‌رسد عنوان «شهنشاهنامه» در مصراع دوم، به ضرورت وزن، تخفیف یافته باشد. نشاط اصفهانی در دیباچه منشور خود بر منظومه، آن را «شاهنشاهنامه» نامیده است (صبا، ۱۲۲۵: ۹ پ). در تنها ترقیمه‌ای که از عنوان منظومه سخن رفته (کتابخانه بریتانیا به شماره ۳۴۴۲، برگ ۴۵۱ ر)، همین نام درج است. در کتیبه شماری از دست‌نویس‌های منظومه، عنوان را «شاهنشاهنامه» ضبط کرده‌اند. در یک دو فقره نیز «شاهنامه» ثبت شده که با اوصافی نظیر «فتوحات خاقان اعظم فتحعلی‌شاه» همراه است.^۶ با پیش چشم داشتن کتیبه‌ها، دیباچه‌ها و انجامه‌ها، عنوان را باید «شاهنشاهنامه» خواند.

تاریخ دقیق سرایش منظومه در متن ضبط نشده؛ اما می‌توان از قرآینی نظیر گزارش‌های تاریخی، شواهد متن‌شناختی و مستندات نسخه‌شناختی بهره گرفت و به تاریخی تقریبی دست یافت. نخستین قرینه تصریح نشاط اصفهانی در دیباچه به مأموریت صباست برای نظم کتاب. نشاط نوشته در سال لشکرکشی و صف‌آرایی شاه مقابل روس که صبا ملتزم رکاب بود و از چندوچون مجادلات آگاه، وقایع یکی از پیکارها را در بحر متقارب موزون ساخت و به عرض شاه رساند که مقبول افتاد و به نظم تاریخ قاجار از آغاز اشارت یافت (همان: ۹ پ). اشاره نشاط گمان محققان را برانگیخته است؛ چنان‌که بهار در مقدمه گلشن صبا (صبا، ۱۳۱۳) لشکرکشی شاه را در سال ۱۲۲۴ ق. دانسته و صفایی (۱۳۳۷: ۱۹۶) در سال ۱۲۲۸ ق. دیگران نیز به پیروی از این دو، بر همین طریق رفته‌اند؛ اما شواهد نسخه‌شناختی و متن‌شناختی بر این نظریه‌ها قلم بطلان می‌کشد.

گزارش‌های تاریخی از لشکرآرایی فتحعلی‌شاه در چند نوبت، از ۱۲۱۹ ق. به بعد، حکایت می‌کنند. ورود شخص شاه به عرصه کارزار به سال ۱۲۱۹ ق. در نخستین لشکرکشی وی روی داد که به پیروزی ایرانیان انجامید. روز ۲۸ ربیع‌الاول فتحعلی‌شاه با پنج هزار سوار به میدان جنگ وارد شد و در نبردی نزدیکی قریه پنبک، لشکر روس دو پاره شد و روز اول ربیع‌الثانی با پریشانی از جلگه آریاچای به سمت تفلیس بازگشت (مفتون دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۸۸-۱۹۱). این ظفرمندی و مشاهده آن می‌توانست هم شور شاعری صبا را برانگیزد و هم موجب شود سروده‌ها مقبول خاطر شاه افتد.

قرینه‌ای که این تاریخ را پذیرفتنی می‌نماید تصریح صبا به چهل و پنج‌سالگی خویش در آغاز شاهنشاهنامه است. اگر آغاز خدمت او، بنا به سروده خودش، در سی و شش‌سالگی و به سال ۱۲۱۰ ق. بوده، نه سال بعد یعنی در ۱۲۱۹ ق. باید چهل و پنج‌ساله باشد و این با ملازم رکاب بودن در جنگ نخست ایران و روس همخوانی دارد. از سوی دیگر، در آغاز خداوندنامه که پس از تقدیم شاهنشاهنامه سروده، از پنجاه‌سالگی خود و افتخار خدمت چهارده‌ساله نزد فتحعلی‌شاه یاد کرده. در تکمله زینت‌المداخج تألیف (۱۲۲۳ ق.) از خداوندنامه سخن نرفته و از این‌رو، می‌توان گفت پنجاهمین سال زندگی وی از ۱۲۲۴ ق. بیرون نیست. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که سرایش شاهنشاهنامه در سال ۱۲۱۹ ق. آغاز شده است.

برای تعیین تاریخ پایان سرایش دو قرینه پیش‌روست:

نخست، این سخن صبا در خاتمه منظومه:

من این داستان‌ها به سه‌سالی سه‌چار سرودم به نام جهان‌شهریار

(صبا، ۱۲۲۵: ۴۵۰ پ)

که بر اساس آن و با توجه به تاریخ آغاز، می‌توان ۱۲۲۲ یا ۱۲۲۳ ق. را خاتمه کار دانست.

دوم، گستره تاریخی روایات شاهنشاهنامه که تا مصالحه ایران و روس در اواخر جمادی‌الثانی ۱۲۲۴ را دربر می‌گیرد. از ایام صلح دو مکتوب با امضای تورماسوف برجا مانده که مخاطب هردو عباس‌میرزاست: یکی با عنوان «رونوشت نامه آقای الکساندر تورماسوف به شاهزاده عباس‌میرزا نایب‌السلطنه نوشته ۱۲ ج ۲ - ۱۲۲۴» که در یک مجموعه چاپی اسناد عصر فتحعلی‌شاه آمده است (افشار، ۱۳۸۵، ۲۴: ۹) و دیگر نامه‌ای به تاریخ ۲۸ جمادی‌الثانی ۱۲۲۴ که امروز در بایگانی نخست‌وزیری استانبول نگه‌داری می‌شود^۷ (نصیری، ۱۳۶۶، ۱: ۸۷). بنابراین، باید نیمه دوم جمادی‌الثانی ۱۲۲۴ را برای مصالحه تورماسوف با عباس‌میرزا و فرجام روایت شاهنشاهنامه در نظر گرفت.

اگر سخن صبا درباره سرایش منظومه در سه سال را بپذیریم، این احتمال پیش می‌آید که در ۱۲۲۲ ق. پایان پذیرفته و در ۱۲۲۳ ق. تقدیم شده است؛ اما اگر تصریح به سه سال را قدرت‌نمایی شاعرانه^۸ بدانیم، تاریخ ۱۲۲۴ ق. برای پایان کار پذیرفتنی‌تر است و با انجام کتابت کهن‌ترین دست‌نویس (کتابخانه بریتانیا به شماره ۳۴۴۲) در آغاز رجب ۱۲۲۵ نیز یک سال فاصله دارد.

حالت نخست، یعنی فرض سرایش در سه چهار سال، چند شاهد دارد. یکی اشاره به نظم شاهنشاهنامه در تکمله زینت‌المدایح است. هما در شرح احوال و آثار صبا نوشته: «شاهنامه مشتمل بر سی هزار بیت در اخبار و آثار و فتوحات و حکایت پادشاه جم‌جاه به رشته نظم کشیده و در ترتیب آن لآلی شاهوار به خامه گهربار... بر صفحه روزگار پاشیده» (همای مروزی، ۱۳۳۲: ۱۳ ر). کاربرد افعال به صیغه ماضی و ذکر شمار ابیات مشتمل بر سی هزار، حکایت از آن دارد که در سال تألیف این تذکره، یعنی ۱۲۲۳ق.، نظم شاهنشاهنامه به پایان رسیده.

دوم آرایش عناوین خداوندنامه است که پس از نعت و ستایش‌های مرسوم در دیباجه، دو گفتار با عنوان «سلام ایلچیان فرنگ و روم و غیره» و «تقدیم شاهنشاهنامه بعد از اتمام» دارد. این دو بر حوادث نیمه دوم سال ۱۲۲۲ق. و بهار ۱۲۲۳ق. دلالت می‌کند (برای مشاهده شواهد، بنگرید به سپهر، ۱۳۵۱، ۱: ۱۶۷-۱۷۲).^۹

شاهد سوم ترتیب وقایع در متن شاهنشاهنامه و هماهنگی آن با عناوین خداوندنامه است. پایان روایت وقایع زمستان ۱۲۲۲ق. در شاهنشاهنامه چنین است:

در آن دی همان شاه بیدار مغز به هر بوم‌وبر سازی آراست نغز
ز پیروزی و فرهی با سپاه به بنگاه خود درنوردید راه
(صبا، ۱۲۲۵: ۴۳۵ ر)

که می‌تواند فرجام خوشایند و طبیعی داستان جنگ باشد؛ به‌ویژه که یورش روس‌ها به قلعه ایروان به شکست و کشته شدن ۲۵۰۰ تن از آنان انجامید (همای مروزی، ۱۳۶۹: ۱۶۷-۱۶۹). این واقعه می‌تواند زمانی بایسته برای تقدیم اثری پهلوانی فراهم آورد. ادامه ابیات به برکناری گداویچ و جانشینی تورماسوف اختصاص یافته که واپسین روایت صبا در گزارش وقایع زمستان ۱۲۲۲ق. است. حال آنکه بر پایه منابع روسی، تورماسوف در ۱۵ سپتامبر ۱۸۰۸ (۲۴ رجب ۱۲۲۳) به فرماندهی گرجستان و قفقاز منصوب شد (Mikaberidze, 2005: 401). گویا ورود وی به عرصه جنگ و رسیدن اخبارش به ایران مدتی به طول انجامیده؛ زیرا در منابع ایرانی، اخبار وی ذیل حوادث ۱۲۲۴ق. ذکر شده (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ۱: ۲۹۹). این ناهمخوانی تاریخی از دو صورت بیرون نیست: یا صبا رویدادهای هر سال را همزمان و مطابق وقوع در همان سال روایت نکرده، یا این بخش را پس از تقدیم و پیش از استنساخ برافزوده ولی تاریخ دقیق را از نظر دور داشته است.

پس از اشاره به جانشینی تورماسوف در روایت شاهنشاهنامه، گفتاری با عنوان «در تعریف بهار و لشکرآرایی خسرو روزگار در تهران و نهضت به جانب آذربایجان» منظوم و درج شده است که با این بیت آغاز می‌شود:

کنون از طرمصوف گویم راز به پایان این نامه دلنواز
(صبا، ۱۲۲۵: ۴۳۵ ر)

و با بهاریه‌ای چهل‌بیتی استمرار می‌یابد. این گسست میان نقطه شروع روایت و مضمون محوری عنوان، در متن شاهنشاهنامه سابقه ندارد و می‌تواند حاکی از آن باشد که این گفتار افزوده‌ای پسین یا دست‌کم بازآرایی شده است؛ به‌گونه‌ای که پیوند طبیعی میان عنوان، بیت افتتاح و رویداد تاریخی از هم گسسته و ترکیب فعلی پدید آمده. و نیز از نظر ساختاری، بیت آغازین این گفتار با کارکرد معمول ابیات افتتاح در شاهنشاهنامه همخوان نیست. در دیگر بخش‌ها، بیت نخست اغلب مضمون عنوان را بازتاب می‌دهد^{۱۰} و فضای رویداد را می‌گشاید، اما اینجا مصراع دوم به‌گونه‌ای پایان‌بخش است و ناخودآگاه انتظار فرجام روایت را در ذهن می‌سازد نه آغاز فصلی تازه را.

این گفتار تا واپسین روایت شاهنشاهنامه زمانی یک سال و نیمه را دربر می‌گیرد و ابیانش به ۱۱۰۰ نمی‌رسد. لشکرکشی سال ۱۲۲۴ق. نیز از قلم افتاده که می‌تواند به سبب تمرکز شاعر بر پایان‌بندی روایت جنگ باشد.

دیگر شاهد ویراستن و الحاق سخن خود صباست در شاهنشاهنامه:

به گفتن من از فرّشه خواستم به سالی سه آن مایه آراستم
(صبا، ۱۲۲۵: ۱۷۲ پ)

صبا این بیت را در سنجش قدرت طبع خویش با فردوسی سروده که بی‌هیچ پیوند ساختاری و محتوایی با عناوین پیش و پس، ذیل وقایع سال دوم سلطنت فتحعلی‌شاه آمده است. ذکر «سه سال» در پایان منظومه توجیه می‌پذیرد، اما در ابتدای ثلث دوم و با گزاره‌ای که حاکی از ختم منظومه است، تنها این احتمال را پیش می‌کشد که صبا پس از انجام کار و تقدیم آن، اثر خود را ویراسته، ابیاتی افزوده یا کاسته و در ساختار دست برده است.

با پیش چشم داشتن همه احتمال‌ها، تاریخ سرایش شاهنشاهنامه از دو صورت بیرون نیست:

۱. در ۱۲۱۹ق. آغاز شده و در ۱۲۲۴ق. انجام یافته است. بر این اساس، تصریح صبا به سرودن منظومه در سه چهار سال را می‌توان تلاش برای کاستن مدت سرایش و قدرت‌نمایی شاعرانه در نظر آورد.
۲. در ۱۲۱۹ق. آغاز شده، اواخر ۱۲۲۲ق. به پایان رسیده، در اوایل ۱۲۲۳ق. به شاه تقدیم شده و تا میانه یا پایان ۱۲۲۴ق. ویراسته شده. این احتمال منطبق بر تصریح صبا به سرودن سه چهارساله است.

۲-۳. خداوندنامه

صبا این منظومه حماسی را به شیوه شاهنامه در حدود ۲۲۵۰۰ بیت^{۱۱} سرود. او پس از تحمیدیه و ستایش شاه، از تقدیم شاهنشاهنامه و مأموریت نظم خداوندنامه سخن گفته. سپس در متن زندگانی و غزوات حضرت رسول^(ص) و احوال و جنگ‌های حضرت امیر^(ع) را روایت کرده است.

از شواهد پیداست که صبا نظم خداوندنامه را پس از ۱۲۲۳ق. آغاز کرده. در تکملة زینت‌المدایح که در این سال تألیف شده و احوال صبا در آن به تفصیل آمده، نام و نشانی از خداوندنامه نیست. صبا سرودن این منظومه را در پایان دهه پنجم عمر به تاریخ ۱۲۲۴ق. آغاز کرده و در بیتی چنین سروده:

به پنجاه زد گرچه پی سال من ولی آخت زین چارده یال من
(صبا، ۱۲۴۰: ۸ ر)

خلاف آنچه در تذکره‌ها آمده، سرایش این اثر بیش از سه سال به درازا کشیده؛ زیرا سراینده در اواخر منظومه از پنجاه و شش سالگی خود یاد کرده:

صباروزگار جوانی نماند به دل مایه شادمانی نماند
به پنجاه و شش راند گردونت سال چه در رنج و انده چه با فر و فال
(همان: ۲۶۲ پ)

که مطابق تاریخ زندگانی صبا، این ابیات باید به سال ۱۲۳۰ق. تعلق داشته باشد.

روایت پایانی خداوندنامه واقعه «لیلة الهیر»^{۱۲} در میانه جنگ صفین است. واپسین ابیات خداوندنامه به اختتامیه شباهت ندارد:

از آن سی و سه کشته هورمند دوره یک‌هزار است و هفتاد و اند
کشان جان روشن به مینو در است دگر هوش‌ها خار تندآذر است
(صبا، ۱۲۴۰: ۳۰۱ پ)

بنابراین، به نظر می‌رسد این منظومه که سرایش آن از ۱۲۲۴ ق. آغاز شده و تا ۱۲۳۰ ق. تداوم یافته، به انجام نرسیده و ناتمام مانده است. این فرضیه، احتمال الحاقی بودن تاریخ کتابت نسخه ۱۶۱۶ کتابخانه ملی را تقویت می‌کند. در انجامه این دست‌نویس، تاریخ کتابت ۱۲۲۴ ق. درج شده و در فهرست‌ها نیز همین نسخه دیرین‌ترین شناخته شده است؛ ولی به نظر می‌رسد تاریخ کتابت الحاقی باشد. صبا از سن پنجاه و نیز پنجاه و شش خود و افتخار خدمت چهارده‌ساله در این منظومه سخن گفته است. با پیش چشم داشتن تاریخ زندگانی وی، به هیچ روی ممکن نیست در ۱۲۲۴ ق. به سن پنجاه و شش رسیده باشد. گذشته از این، در تذکره اختر که پس از ۱۲۲۵ ق. تألیف شده، از ناتمام بودن خداوندنامه سخن رفته است: «[صبا] مأمور گردید که غزوات سید الاوصیا حضرت امیر... را موزون نماید. آن نیز قریب به اتمام است» (گرچی‌نژاد تبریزی، ۱۳۴۳: ۱۱۷). این اشاره خاتمه سرایش و استنساخ منظومه در ۱۲۲۴ ق. را ناممکن می‌سازد. بنابراین، نسخه ۱۰۹۰ کتابخانه مرعشی قم با تاریخ کتابت ذی‌حجه ۱۲۳۰ را می‌توان کهن‌ترین دست‌نویس شناخته‌شده خداوندنامه به شمار آورد که با فرضیه ناتمام ماندن اثر در همین سال نیز مطابقت دارد. درباب ناتمام ماندن خداوندنامه چند فرضیه را می‌توان محتمل دانست. نخست آنکه صبا پس از سرایش شاهنشاهنامه به اوج توانایی سبکی و ادبی خود رسیده و شاید دیگر شور و توان لازم برای ادامه منظومه‌ای به آن گستردگی را در خود نمی‌یافت. دوم آنکه وقایع جنگ صفین - که بنا به گزارش‌ها به بیش از هشتاد فقره می‌رسد - نظم دشوار و دقیق می‌طلبید، در حالی که احتمالاً منابع در دسترس شاعر کامل نبوده است؛ چنان‌که نعمت‌الله جزایری نزدیک به صد و بیست سال پیش از نظم خداوندنامه، بر ضرورت تدوین برخی وقایع از جمله «لیلة الهیر» تأکید کرده بود (جعفریان، ۱۳۷۸: ۱۴۹). افزون بر این عوامل، گذر عمر صبا و هم‌زمانی کار او با رویدادهایی چون شکست ایران از روس و انعقاد عهدنامه گلستان، بر روحیه و توان سراینده اثر نهاده و در کندی و توقف کار دخیل بوده است. بر این اساس، می‌توان گمان برد که خداوندنامه نه بر اثر غفلت یا بی‌رغبتی، بلکه در نتیجه مجموع این اوضاع ناتمام مانده باشد.

۳. نتیجه‌گیری

بر پایه یافته‌های این پژوهش - که با ترکیبی از شواهد درون‌متنی، برون‌متنی، نسخه‌شناختی و تاریخی به دست آمده - دستاوردهای پژوهش را می‌توان چنین تبیین کرد:

درباب زادسال صبا، با کنار نهادن تاریخ‌های ناصواب ۱۱۷۱، ۱۱۷۶ و ۱۱۷۹ ق. که در پژوهش‌های پیشین مطرح شده، می‌توان سال ۱۱۷۴ ق. را با اطمینان بیشتری محتمل‌ترین تاریخ تولد وی دانست. این تاریخ با تصریح صبا کاشانی به چهل و پنج‌سالگی در آستانه سرایش شاهنشاهنامه (۱۲۱۹ ق.)، پیوستن به دستگاه قاجار در سی و شش‌سالگی (۱۲۱۰ ق.) مطابق با گزارش فاضل‌خان گروسی از بیست و چهار سال خدمت (تا ۱۲۳۴ ق.) و نیز پنجاه‌سالگی در ۱۲۲۴ ق. همخوانی کامل دارد. درخصوص تکوین منظومه‌های حماسی، سرایش شاهنشاهنامه در ۱۲۲۴ ق. یا ۱۲۲۸ ق.، بلکه در ۱۲۱۹ ق. همزمان با نخستین لشکرکشی فتحعلی‌شاه به جنگ روسیه آغاز شده است. این منظومه در ۱۲۲۲ ق. به پایان رسیده و در ۱۲۲۳ ق. به شاه

تقدیم شده است. شواهد متن‌شناختی، از جمله ناهمخوانی تاریخی در گزارش انتصاب تورماسوف، گسست روایی در گفتار پایانی و جای گرفتن بی‌مناسبت ابیاتی که به پایان یافتن اثر در میانه داستان اشاره می‌کنند، همگی حاکی از آن است که صبا پس از تقدیم اثر، تا میانه ۱۲۲۴ق. به بازآرایی و افزودن وقایع متأخر به این منظومه (تا مصالحه ۱۲۲۴ق.) پرداخته است.

درباره خداوندنامه نیز باید گفت که سرایش این اثر از ۱۲۲۴ق. و در پنجاه‌سالگی شاعر آغاز شده، اما به‌خلاف مدعای تذکرةنویسان مبنی بر اتمام آن در سه سال، شاعر در اواخر اثر به پنجاه و شش‌سالگی خود (برابر ۱۲۳۰ق.) اشاره کرده است. با اتکا به این شاهد متنی از یک سو و تاریخ زندگانی صبا از دیگر سو، تاریخ کتابت دست‌نویس ۱۶۱۶ کتابخانه ملی را باید الحاقی دانست و کهن‌ترین نسخه آن را متعلق به ذی‌حجه ۱۲۳۰ق. (۱۰۹۰ کتابخانه مرعشی) در نظر گرفت. شواهد به‌وضوح نشان می‌دهد که خداوندنامه اثری ناتمام است که سرایش آن دست‌کم تا ۱۲۳۰ق. ادامه یافته و به دلایلی چون اوج‌گیری جنگ‌های ایران و روس، انعقاد عهدنامه گلستان، کهنوت سن شاعر و احتمالاً دشواری منابع، هرگز به پایان نرسیده است.

۴. پی‌نوشت

۱. گفتاری که صبا در آن به چهل و پنج‌سالگی خود تصریح کرده در سه منبع آمده است. همین ذکر سه‌باره، بی‌آنکه تقدم و تأخر روشن باشد، آن را به معركة‌الآرا بدل کرده است. ضبط بیت نخست در زینت‌المدايح با آنچه در منظومه‌های صبا آمده اختلافی چشمگیر دارد. همچنین در زینت‌المدايح و گلشن صبا بیتی در پایان گفتار ضبط است که در شاهنشاهنامه نیامده. گذشته از این ابیات، دو گفتار دیگر در شاهنشاهنامه و گلشن صبا تکرار شده که در ترتیب ابیات و ضبط برخی واژه‌ها اختلاف دارند. تنها نکته واضح، ضبط ساده‌تر در گلشن صبا و فحامت در شاهنشاهنامه است. نگارندگان در پژوهش انتقادی جداگانه‌ای به تبیین نسبت دقیق این روایت‌ها پرداخته‌اند.

۲. صبا قصیده‌ای در مدح «لطفعلی‌خان» زند سروده بود که با تغییر نام ممدوح، آن را به نام «فتحعلی‌شه» برگرداند:

جانب کشور جمشید رو ای پیک شمال / به بر شاه فریدون فر جمشید خصال

عرضه ده از من مسکین مشوش خاطر / عرضه دار از من غمگین پریشان احوال

(صبا، ۱۳۴۱: ۲۶۶؛ برای آگاهی بیشتر درباره این قصیده، بنگرید به بهار، ۱۳۰۹؛ بهروزی، ۱۳۵۳)

اشارات تاریخی قصیده هم با احوال صبا مناسبت دارد هم با حضور ممدوح در فارس (کشور جمشید). ضمن آنکه بر استدعای شاعر برای پیوستن به قاجار دلالت می‌کند. البته «شه» خواندن ولی‌عهد قاجار وجهی ندارد، مگر آنکه فرض کنیم ابتدا «لطفعلی» به «فتحعلی» تغییر یافته و سپس ضبط «شه» به جای «خان» نیز افزوده شده است. همایی (۱۳۸۵، ۲: ۱۹۲-۱۹۵) قصیده لامیه را جعل و ساختگی دانسته و فرضیه تغییر نام ممدوح به دست صبا را مردود شمرده است. شواهد نسخه‌شناختی، از جمله نسخه ۱۰۱۳ مجلس، نشان می‌دهد که تغییرات تنها به قصیده لامیه محدود نیست و سه قصیده دیگر در مدح جعفرخان و لطفعلی‌خان در این نسخه ضبط است که در باقی دست‌نویس‌ها و نیز دیوان چاپی، به نام فتحعلی‌شاه آمده و متن ابیات دست‌کاری شده است؛ چنان‌که «صفاهان» به «خراسان» و «شاه کیوان‌قدر جعفرخان» به «شاه کیوان‌پاسبان فتحعلی» تغییر یافته است.

۳. گریبایدوف، شاعر و سفیر مقتول روس، در خاطرات همین سال (۱۲۳۴ق.) صبا را مردی «حدود شصت‌ساله» توصیف کرده است (آرین‌پور، ۱۳۵۰، ۱: ۲۲).

۴. مجموع این اشارات تصور رایج درباره پیوستن صبا به شاه قاجار در سال‌های بعد و استنتاج‌های تاریخی بر پایه آن را مردود می‌کند. زرین‌کمر و ستاری (۱۴۰۰: ۱۵) ۱۲۱۲ق. را مبدأ خدمت صبا و در پی آن، ۱۲۲۶ق. را چهاردهمین سال حضور صبا در دربار، سفر شاه به آذربایجان و تقدیم شاهنشاهنامه دانسته‌اند.

فتحعلی‌شاه نُه ماه پس از قتل محمدشاه تاج‌گذاری کرد که صبا قصیده‌ای در تعزیت شاه فقید و تهنیت شاه جدید سرود و به ملک‌الشعرایی سرافراز شد. حضور در دربار و قصیده‌سرایی در جلوس، بدون قرابت دیرین امکان‌پذیر به نظر نمی‌رسد؛ به‌ویژه که صبا در خاتمه آن ماده‌تاریخ سال ۱۲۱۲ق. را به اسلوبی موسوم به ادخال و اخراج (جمع و تفریق) نگاشته که به تأمل و محاسبه قبلی نیاز دارد و سرودن ارتجالی را ناممکن می‌سازد. در مصراع «ز تخت آقامحمدخان شد و بنشست باباخان» (صبا، ۱۳۴۱: ۳۵۴)، از «تخت» (=۱۴۰۰) باید نخست «آقامحمدخان» (=۸۴۵) را کاست، پس «باباخان» (=۶۵۷) را افزود. فتحعلی‌شاه به پاداش این قصیده و مصراع تاریخ، صبا را به منصب ملک‌الشعرایی سرافراز نمود (همای مروزی، ۱۲۲۳: ۸۷پ).

۵. برای آگاهی بیشتر درباره «شاهنشاه» و ساخت و پیشینه کاربرد آن، بنگرید به صفا، ذبیح‌الله (بی‌تا). شاهنشاه در تاریخ و ادب ایران، تهران: انتشارات هنرهای زیبای کشور.

۶. در کتیبه صفحه آغاز دیباچه یا متن نسخه‌ها، «شاهنشاهنامه» بیشترین بسامد را دارد (مجلس سنا ۵۸۷، کاخ گلستان ۳۸۰، کتابخانه ملی ۱۱۱۱ و ۱۵۶۴، کتابخانه برلین ۱۹) و «شهنشاهنامه» (کتابخانه بریتانیا ۳۴۴۲) و «شاهنامه» (مدرسه سپهسالار ۳۱۸) یک بار به کار رفته است. در دیباچه منشور دست‌نویس کتابخانه بریتانیا و نیز کتابخانه ملی اتریش، نخست «شاهنامه» ضبط شده و سپس به «شاهنشاهنامه» تغییر یافته است.

۷. از نامه نخست تنها عنوان آن دستیاب شد. ایرج افشار در یکی از مجلدات فرهنگ ایران‌زمین، از مجموعه چاپی اسناد عصر فتحعلی‌شاه خبر داده و نوشته: «در میان اوراق سید حسن تقی‌زاده اوراق ماشین‌شده‌ای از فهرست مندرجات یک مجموعه چاپی اسناد مربوط به تاریخ ایران دیده شد... این مجموعه ظاهراً در هند چاپ شده است و ممکن است که چاپ اروپا (وین) هم باشد» (افشار، ۱۳۸۵، ۲۴: ۱). اما متن نامه دوم در کتاب اسناد و مکاتبات ایران قاجاریه به چاپ رسیده است؛ هرچند نتوانسته‌اند نام ماه را بخوانند و در انتها «۲۸ شهر ... ۱۲۲۴» آمده است (نصیری ۱۳۶۶، ۱: ۸۷). شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این ماه بیرون از جمادی‌الثانی یا رجب نیست. به‌خلاف کلمه «رجب»، «جمادی‌الثانی» دشوارخوان است و احتمال خطا در خواندن آن بیشتر. بدین ترتیب، همه شواهد بر پیشنهاد مصالحه در پایان جمادی‌الثانی ۱۲۲۴ دلالت دارد. گفتنی است که زرین‌کمر و ستاری (۱۴۰۰: ۱۲) «مذاکرات صلح عسکران میان قائم‌مقام فراهانی و ژنرال ترمسوف» در ربیع‌الاول ۱۲۲۵ را واپسین روایت شاهنشاهنامه خوانده‌اند. در حالی که این واقعه ماه‌ها پس از صلح اولیه (فرجام روایت شاهنشاهنامه) و به‌منظور رسمیت بخشیدن به آن روی داد.

۸. مقصود از این تعبیر، تأکید صبا بر سرودن ابیات پرشمار در زمانی کوتاه است. او ادعا می‌کند چهل هزار بیت را در سه سال سروده و با مصراع «در آن چل هزار از گهرهای ناب» (صبا، ۱۲۲۵: ۴۵۰پ) که در خداوندنامه (صبا، ۱۲۴۰: ۸ر) نیز تکرار کرده، بر مدعای خویش پای می‌فشارد؛ حال آنکه شمار ابیات در نسخه‌های کامل به ۳۳۰۰۰ نمی‌رسد. بر همین قیاس، دور نیست که در نظم اثر بیش از سه چهار سال سپری کرده باشد؛ اما برای قدرت‌نمایی شاعرانه بر شمار ابیات افزوده و از سال‌های سرایش کاسته است.

۹. در رمضان ۱۲۲۲، ژنرال گاردان با مکتوب و هدایای ناپلئون روانه دربار شد (سپهر، ۱۳۵۱، ۱: ۱۶۷). سلیمان پاشای کهیا، والی بغداد، احمد چلبی را با پیشکش روانه دربار کرد (همان: ۱۶۸). «و هم در این سال سفرای سند به حضرت شهریار رسیدند» (همان: ۱۶۹)؛ چنان‌که میرزا محمدعلی و میرزا اسماعیل، از اعیان سند با عریضه و پیشکش در پایان ذی‌القعدة وارد تهران شدند (همان: ۱۷۱). در اواخر محرم ۱۲۲۳ فرستاده گداویچ، سردار روس، به طلب مصالحه به تهران آمد (همان: ۱۷۱). شهریار تاجدار روز پنجشنبه دهم ربیع‌الثانی از دارالخلافه بیرون شده در چمن سلطانیه لشکرگاه کرد (همان: ۱۷۲).

۱۰. ابیات آغازین گفتارهای شاهنشاهنامه اغلب ادامه طبیعی روایت پیشین‌اند؛ اما در برخی فقرات، صبا ترکیبی از شیوه متداول در آثار پیشینیان را به کار برده است. او گاه همچون فردوسی در شاهنامه، روایت را با یادکرد راویانی چون «دهقان» یا «نگارنده نامه باستان» و یا اشاره به گردش طبیعت (شب و روز) می‌آغازد، و گاه به پیروی از نظامی در اسکندرنامه، ساقی‌نامه‌ای می‌نگارد و سپس داستان را ادامه می‌دهد.

۱۱. تنها در سفینه‌المحمود به ۲۵۰۰۰ بیت اشاره شده (محمود میرزا، ۱۳۴۶، ۱: ۷۷) و در دیگر تذکرها از سروده شدن ۳۰۰۰۰ بیت در سه سال سخن رفته (گرجی نژاد تبریزی، ۱۳۴۳: ۱۱۷؛ گروسی، ۱۳۷۶: ۱۴۹؛ مفتون دنبلی، ۱۳۴۲، ۱: ۴۲). در دانشنامه زبان و ادب فارسی، ذیل مدخل خداوندنامه، با استناد به بی‌بی در پایان منظومه با مضمون کشته شدن ۳۳۰۰۰ مرد جنگی، این عدد شمار ابیات خوانده شده است (آل داوود، ۱۳۸۴: ذیل مدخل «خداوندنامه»).

۱۲. «در یکی از آخرین روزهای جنگ، نبرد چنان سخت شد که از نماز صبح آغاز شد و تا نیمه شب ادامه یافت... این شب را لیلة الهیریر نامیده‌اند» (جعفریان، ۱۳۷۴: ۳۰۲).

منابع

- آرین‌پور، یحیی، (۱۳۵۰)، از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- آل‌داوود، سید علی، (۱۳۸۴)، دانشنامه زبان و ادب فارسی، به سرپرستی اسماعیل سعادت، جلد سوم، ذیل مدخل «خداوندنامه». تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- افشار، ایرج، (۱۳۸۵)، «فهرست اسناد از عصر فتحعلی‌شاه قاجار». فرهنگ ایران‌زمین، مجلد ۲۴ (قسمت اسناد)، ص ۱-۲۵.
- بسمل شیرازی، حاج علی‌اکبر نواب، (۱۳۷۱)، تذکره دلگشا، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، شیراز: نوید شیراز.
- بهار، محمدتقی، (۱۳۰۹)، «لامیه فتحعلی‌خان صبا». ارمغان، دوره ۱۱، شماره ۹، ص ۶۵۵-۶۵۹.
- بهریزی، علی‌نقی، (۱۳۵۳)، «تغییر نام ممدوح». یغما، دوره ۲۷، شماره ۲ (پیاپی ۳۰۸)، ص ۱۱۹-۱۲۱.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۴)، تاریخ خلفا از رحلت پیامبر تا زوال امویان (۱۱-۱۳۲ هـ)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۸)، قصه‌خوانان در تاریخ اسلام و ایران، تهران: دلیل.
- خاوری شیرازی، میرزا فضل‌الله، (۱۳۸۰)، تاریخ ذوالقرنین، به اهتمام ناصر افشارفر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دیوان‌بیگی شیرازی، سید احمد، (۱۳۶۴)، حدیقه‌الشعرا، با تصحیح و تکمیل و تحشیه عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات زرین.
- رزمجو، حسین، (۱۳۸۱)، قلمرو ادبیات حماسی ایران، جلد اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- زرین‌کمر، رضا، و ستاری، رضا، (۱۴۰۰)، «تخمین تاریخ تولد فتحعلی‌خان صبا و سرودن شاهنشاهنامه». تاریخ ادبیات، سال ۱۴، شماره ۲، ص ۵-۱۸.
- سپهر، محمدتقی لسان‌الملک، (۱۳۵۱)، ناسخ‌التواریخ، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.
- صبا، فتحعلی‌خان بن محمد، (۱۳۱۳)، گلشن صبا به ضمیمه قصیده لامیه، با مقدمه محمدتقی بهار، به اهتمام حسین کوهی کرمانی، تهران: مجله نسیم صبا.
- صبا، فتحعلی‌خان بن محمد، (۱۳۴۱)، دیوان اشعار ملک‌الشعرا فتحعلی‌خان صبا، به تصحیح و اهتمام محمدعلی نجاتی، تهران: شرکت نسبی حاج حسین اقبال و شرکا.
- صفایی، ابراهیم، (۱۳۳۷)، «فتحعلی‌خان صبا». ارمغان، دوره ۲۷، شماره ۵ و ۶، ص ۱۹۳-۲۰۰.
- گرچی‌نژاد تبریزی، احمد، (۱۳۴۳)، تذکره اختر، به کوشش عبدالرسول خیام‌پور، تبریز: شرکت چاپ کتاب آذربایجان.
- گروسی، فاضل‌خان، (۱۳۷۶)، تذکره انجمن خاقان، با مقدمه توفیق سبحانی، تهران: انتشارات روزنه.
- متولی حقیقی، یوسف، (۱۳۸۴)، «شاهنامه‌ای که پایانش خوش نبود: بررسی یک متن تاریخی دوره قاجار». پژوهشنامه تاریخ، ۱، ۶۷-۸۷.
- محمودمیرزا قاجار، (۱۳۴۶)، سفینه‌المحمود، به تصحیح و تحشیه عبدالرسول خیام‌پور، تبریز: چاپخانه شفق تبریز.
- مفتون دنبلی، عبدالرزاق، (۱۳۴۲)، تذکره نگارستان دارا، به کوشش عبدالرسول خیام‌پور، تبریز: شرکت چاپ کتاب آذربایجان.
- مفتون دنبلی، عبدالرزاق، (۱۳۸۳)، مآثر سلطانیه (تاریخ جنگ‌های ایران و روس)، تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
- نخجوانی، حسین، (۱۳۲۹)، «فتحعلی‌خان صبا». نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال ۳، شماره ۳-۴، ص ۶۶-۷۶.
- نصیری، محمدرضا، (۱۳۶۶)، اسناد و مکاتبات ایران قاجاریه، جلد اول: از ۱۲۰۹ تا ۱۳۳۸ق. تهران: انتشارات کیهان.
- واتسن، رابرت گرانث، (۱۳۵۶)، تاریخ ایران دوره قاجاریه، ترجمه ع. وحید مازندرانی، تهران: کتاب‌های سیم‌رخ.
- همای مروزی، محمدصادق، (۱۳۶۹)، تاریخ جنگ‌های ایران و روس: یادداشت‌های میرزا محمدصادق وقایع‌نگار هما مروزی از آغاز تا عهدنامه ترکمان‌چای، گردآورنده حسین آذر، به تصحیح امیرهوشنگ آذر، تهران: مصحح.

همایی، جلال‌الدین، (۱۳۸۵)، یادداشت‌های استاد علامه جلال‌الدین همایی در حاشیه مجمع‌الفصحاهدایت، به کوشش ناصرالدین شاه‌حسینی، تهران: نشر هما.

دست‌نویس‌ها

- صبا، فتحعلی‌خان بن محمد، (۱۲۲۴)، خداوندنامه، کتابخانه ملی، شماره ۱۶۱۶.
- صبا، فتحعلی‌خان بن محمد، (۱۲۲۵)، شاهنشاهنامه، کتابخانه بریتانیا، شماره ۳۴۴۲.
- صبا، فتحعلی‌خان بن محمد، (۱۲۴۰)، خداوندنامه، کتابخانه ملی، شماره ۱۵۷۲.
- همای مروزی، محمدصادق، (۱۲۲۳)، زینت‌المدايح، تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۳۹۸.
- همای مروزی، محمدصادق، (۱۲۳۲)، تکملة زینت‌المدايح، کتابخانه مجلس، شماره ۸۱۲۵.

References:

- Āl-e Dāvud, Seyyed ‘Ali (2005) “Xodāvandnāme”. *Dānešnāme-ye zabān va adab-e fārsi (Encyclopedia of Persian Language and Literature)*. ed. Esmā‘il Sa‘ādat. vol. 3. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Afšar, Iraj (2006). “Fehrest-e asnād az asr-e Fath-‘Ali-Šāh-e Qājār”. *Farhang-e Irān-zamin*. vol. 24 (asnād), pp. 1-25. [In Persian].
- Ariyānpur, Yahyā (1972) *Az Sabā tā Nimā (Tārix-e 150 sāleye adab-e fārsi)*. Tehran: Šerkat-e Sahāmiye Ketāb-hāye Jibi. [In Persian].
- Bahār, Mohammad-Taqi (1930) “Lāmiyyeye Fath-‘Ali-Xān Sabā”. *Armaqān*. vol. 11, no. 9, pp. 655–659. [In Persian].
- Behruzi, ‘Ali-Naqi (1974) “Taqyir-e nām-e mamduh (Change of the Patron’s Name)”. *Yaqmā*. vol. 27, no. 2 (308), pp. 119–121. [In Persian].
- Besmel-e Širāzi, Hāj ‘Ali-Akbar Navvāb (1992) *Tazkereye Delgošā*. ed. Mansur Rastgār Fasā’i. Širaz: Navid-e Širāz. [In Persian].
- Divān-beygi Širāzi, Seyyed Ahmad (1985) *Hadiqat al-šo‘arā*. ed. ‘Abdol-Hoseyn Navā’i. Tehran: Zarrin. [In Persian].
- Garusi, Fāzel-Xān (1997) *Tazkereye Anjoman-e Xāqān*. ed. Towfiq Sobhāni. Tehran: Rowzane. [In Persian].
- Gorji-Nežād Tabrizi, Ahmad (1964) *Tazkereye Axtar*. ed. ‘Abdol-Rasul Xayyāmpur. Tabriz: Šerkat-e Čāp-e Ketāb-e Āzarbāyejān. [In Persian].
- Homāy-e Marvzi, Mohammad-Sādeq (1808) *Zinat al-madāyeh*. Majles Library, MS. no. 398. [In Persian].
- Homāy-e Marvzi, Mohammad-Sādeq (1817) *Takmaleye Zinat al-madāyeh*. Majles Library, MS. no. 8125. [In Persian].
- Homāy-e Marvzi, Mohammad-Sādeq (1990) *Tārix-e jang-hāye Irān o Rus*. ed. Amir-Hušang Āzar. Tehran: Editor. [In Persian].
- Homāyi, Jalāl al-Din (2006) *Yāddāšt-hā dar hāšiyeye Majma‘ al-fosahā*. ed. Nāser-al-Din Šāh-Hoseyni. Tehran: Homā. [In Persian].
- Ja‘fariyān, Rasul (1995) *Tārix-e xolafā az rehlat-e peyqambar tā zavāl-e Omaviyān (11–132 AH) (History of the Caliphs: From the Prophet's Demise to the Fall of the Umayyids)*. Tehran: Sāzmān-e Čāp va Enteshārāt-e Vezārat-e Farhang (Ministry of Culture and Islamic Guidance). [In Persian].
- Ja‘fariyān, Rasul (1999) *Qesse-xānān dar tārix-e eslām va Irān (Storytellers in the History of Islam and Iran)*. Tehran: Dalil. [In Persian].
- Maftun Donboli, ‘Abd al-Razzāq (1963) *Tazkereye Negārestān-e Dārā*. ed. ‘Abdol-Rasul Xayyāmpur. Tabriz: Šerkat-e Čāp-e Ketāb-e Āzarbāyejān. [In Persian].
- Maftun Donboli, ‘Abd al-Razzāq (2004) *Ma‘āser-e Soltāniyye (Tārix-e janghāye Irān o Rus)*. ed. Qolām-Hoseyn Zargari-Nežād. Tehran: Mo‘asseseye Ruznāme-ye Irān (Iran Newspaper Institute). [In Persian].
- Mahmud-Mirzā Qājār (1967) *Safinat al-Mahmud*. ed. ‘Abdol-Rasul Xayyāmpur. Tabriz: Šafaq. [In Persian].
- Mikaberidze, A. (2005) *The Russian Officer Corps in the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1792–1815*. Savas Beatie Pub. [In English].

- Motavalli Haqiqi, Yusof (2005) “Šāhnāme’i ke pāyānaš xoš nabud... (A Shahnameh Whose End Was Not Happy: A Study of a Historical Text from the Qajar Period)”. *Pažuheš-nāmeye Tārix (Journal of History Research)*. no. 1, pp. 67–87. [In Persian].
- Nasiri, Mohammad-Rezā (1987) *Asnād va mokātebāt-e Irān-e Qājāriyye (Documents and Correspondence of Qajar Iran)*. vol. 1. Tehran: Keyhān. [In Persian].
- Naxjavāni, Hoseyn (1950) “Fath-‘Ali-Xān-e Sabā”. *Našriyeye Dāneškadeye Adabiyyāt-e Tabriz (Journal of the Faculty of Literature, University of Tabriz)*. vol. 3, nos. 3–4, pp. 66–76. [In Persian].
- Razmju, Hoseyn (2002) *Qalamrow-e adabiyyāt-e hamāsiye Irān (The Realm of Iranian Epic Literature)*. vol. 1. Tehran: Pažuhešgāh-e ‘Olum-e Ensāni va Motale‘āt-e Farhangi (the Institute for Humanities and Cultural Studies). [In Persian].
- Sabā, Fath-‘Ali-Xān (1809) *Xodāvandnāme*. National Library of Iran (Ketāb-xāneye Melli), MS no. 1616. [In Persian].
- Sabā, Fath-‘Ali-Xān (1810) *Šāhanšāh-nāme*. British Library, MS no. 3442. [In Persian].
- Sabā, Fath-‘Ali-Xān (1824) *Xodāvandnāme*. National Library of Iran, MS no. 1572. [In Persian].
- Sabā, Fath-‘Ali-Xān (1934) *Golšan-e Sabā be zamimeye qasideye lāmiyye*. ed. Hoseyn Kuhi Kermāni. Tehran: Majalleye Nasim-e Sabā. [In Persian].
- Sabā, Fath-‘Ali-Xān (1962) *Divān-e aš‘ār-e Malek al-šo‘arā Fath-‘Ali-Xān Sabā*. ed. Mohammad-‘Ali Nejāti. Tehran: Šerkat-e Hāj Hoseyn Eqbāl. [In Persian].
- Safā’i, Ebrāhim (1958) “Fath-‘Ali-Xān-e Sabā”. *Armaqān*. vol. 27, nos. 5–6, pp. 193–200. [In Persian].
- Sepehr, Mohammad-Taqi (1972) *Nāsex al-tavārix*. ed. Jamšid Kiyānfār. Tehran: Asātir. [In Persian].
- Wātsen, Rābert Gerānt (1977) *Tārix-e Irān-e dowreye Qājāriyye (History of Iran During the Qajar Period)*. tr. ‘A. Vahid Māzandarāni. Tehran: Ketāb-hāye Simorq. [In Persian].
- Xāvari Širāzi, Mirzā Fazl-Allāh (2001) *Tārix-e Zol-Qarnayn*. ed. Nāser Afšārfar. Tehran: Vezārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmi (Ministry of Culture and Islamic Guidance). [In Persian].
- Zarrin-Kamar, Rezā & Rezā Sattāri (2021) “Taxmin-e tārix-e tavalloḍ-e Fath-‘Ali-Xān Sabā va Sorudan-e Šāhanšāhnāme” (Estimating the Birth Date of Fath-‘Ali Khān Sabā and the Composition of Šāhanšāhnāme). *Tārix-e Adabiyyāt (Journal of History of Literature)*. vol. 14, no. 2, pp. 5–18. [In Persian].